

*Олег
Кисельов*

НАУКОВИЙ АТЕЇЗМ В АКАДЕМІЇ НАУК УРСР ЗА ПОСТСТАЛІНСЬКОЇ ДОБИ: МІЖ ДОСЛІДЖЕННЯМИ ТА ПРОПАГАНДОЮ

Століття Академії наук України ставить перед представниками всіх установ питання про досягнення вітчизняної науки та окремих її напрямків. Що було зроблено за ці роки? Чого не вдалося зробити і чому? Якими є причини успішного розвитку або ганебного занепаду певної дисципліни або наукового напрямку? Йдеться про питання, відповіді на які є не просто евристично цінними, натомість відповіді на них шукають не стільки для включення цих відповідей у підручники з історії цих дисциплін, скільки для власної саморефлексії. Без критичного осмислення власної історії не може існувати жодна дисципліна. Власне існування такої саморефлексії, мабуть, є одним із критеріїв виокремлення дисципліни з ширшого загалу напрямків дослідження певної науки.

Все це безпосередньо стосується і сучасного вітчизняного релігієзнавства, яке існує фактично понад чверть сторіччя, а кілька років тому було навіть відокремлене від філософії на рівні спеціальностей, затверджених Міністерством освіти і науки України. Саморефлексія сучасного релігієзнавства можлива і необхідна не лише щодо останніх 25 років його існування, але й щодо попередніх — дореволюційного та радянського — періодів. Останній з названих періодів є особливо важливим, оскільки українське релігієзнавство має з ним безпосередній зв'язок: від радянського наукового атеїзму воно успадкувало щонайменше інфраструктуру та кадри.

У Центральній та Східній Європі існують три підходи до оцінки наукового атеїзму¹, що їх чітко сформулював К.М. Антонов: 1) конфесійний підхід, для якого характерне повне заперечення наукового атеїзму з огляду на хибне розуміння релігії, релігійної свідомості та інших ключових концептів релігії, а також виходячи з того, що метою наукового атеїзму фактично була боротьба з релігійними забобонами; 2) ліберальний підхід, який критично ставиться до заідеологізованості цієї дисципліни, а отже й сумнівається в її теоретико-методологічних засновках; 3) спадковий підхід, який розглядає науковий атеїзм як предтечу сучасного пострадянського релігієзнавства та зосереджує свою увагу передусім на його досягненнях та успіхах, що є характерним для релігієзнавців, академічна або педагогічна кар'єра яких значною мірою була пов'язана з радянською добою [Антонов, 2014: с. 9–11]. Всі три підходи наявні, наприклад, у книзі «Вивчення релігій за закритою та відкритою Залізною Завісою: наукове дослідження релігії у Східній Європі», складеної з восьми нарисів про розвиток релігієзнавства у Чехії, Словаччині, Польщі, Угорщині, Естонії, Латвії, Україні та Росії [Bubík, Hoffmann, 2015]. Так, редактори книги Томаш Бубік та Генрік Гофман зазначають, що релігієзнавства у Східній Європі за комуністичних часів не існувало, а марксистська критика релігії пригальмувала розвиток дисципліни [Bubík, Hoffmann, 2015: р. viii]. Проте водночас Девід Вацлавік зауважує, що за комуністичних часів було закладено міцний фундамент для релігієзнавства у Словаччині, хоча успіхи дисципліни він не пов'яже з марксистським науковим атеїзмом [Václavík, 2015]. Натомість Єкатерина Елбакян присвячує свій текст досягненням радянських дослідників релігії, а отже демонструє існування потужного релігієзнавства в СРСР [Elbakyan, 2015].

Українські релігієзнавці у переважній більшості також схилиються до третьої позиції щодо наукового атеїзму: незважаючи на існування ідеологічного пресингу, релігієзнавча думка за радянських часів плідно розвивалася, хоча й була обмежена лише марксистським підходом [Колодний, 2017]. Утім, існує кілька публікацій, які звертають увагу академічної спільноти на певні практики наукового атеїзму, що ставлять під сумнів власне його академічний статус [Басаурі Зюзіна, 2017; Панич, 2015].

У цьому нарисі ми ставимо собі за мету зробити огляд функціонування наукового атеїзму в структурі Академії наук УРСР та на його підставі відповісти на питання, якою мірою дослідження релігії, що існували у вітчизняній Академії у постсталінський період, перебували під впливом партійної ідеології. У цьому випадку питання слід розглядати не в аспекті наявності у цих дослідженнях марксистсько-ленінської методології (яка фактично була

---

¹ Принагідно зауважимо, що не в усіх країнах соціалістичного блоку існував власне науковий атеїзм. Так, наприклад, польський релігієзнавець Генріх Гофман відзначає, що «ідея «наукового атеїзму» не прижилася у Польщі (навіть серед вітчизняних марксистів)» [Гофман, 2010: с. 74].

парадигмою для всіх гуманітарних та суспільних наук), а в розрізі їх підпорядкованості інтересам партійних структур. Принагідно зауважимо, що ми вже звертались до цієї проблеми, у тому числі на сторінках журналу «Філософська думка» [Кисельов, 2016; Кисельов, 2018а].

Для знаходження відповіді на поставлене питання, на нашу думку, є сенс передусім визначити коло установ та їхніх підрозділів, які займалися вивченням релігії, а також проаналізувати їхню науково-дослідну діяльність.

Перелік установ, які займалися дослідженням релігії в Академії наук, ми знаходимо у кількох документах, що зберігаються в архіві Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України та в Центральному державному архіві вищих органів виконавчої влади та управління України (ЦДАВО).

Оскільки хронологічно документ з ЦДАВО є більш ранній — датований 1980-м роком, то ми почнемо з нього. Йдеться про документ Республіканської науково-координаційної ради з проблем атеїстичного виховання (надалі — Рада), який ми знайшли у справах Комісії з радянських традицій, свят та обрядів при Раді Міністрів УРСР (надалі — Комісія). Документ має назву «Про тематику колективних досліджень, кандидатських та докторських дисертацій з наукового атеїзму на 1981–1985 рр.». Сам факт того, що ми віднайшли цей документ у справах Комісії, говорить про те, що імплементацію радянської обрядовості у суспільне життя розглядали у контексті витіснення релігійної обрядовості. Впровадження радянської обрядовості таким чином було безпосередньо пов'язане з науковим атеїзмом, адже останній мав кінцевою метою дослідження релігійних забобонів для остаточного їх подолання у комуністичному суспільстві. Такий погляд підтверджують і інші документи Комісії. Зокрема, до її складу увіходили представники Інституту філософії та Київської філії Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС [ЦДАВО, 1982: арк. 43].

Сам віднайдений нами документ Комісії стверджує, що існуючі дослідження не завжди проводили з актуальних проблем теорії наукового атеїзму та практики атеїстичної роботи, тож пропонує проект спеціалізації атеїстичних досліджень серед академічних установ та вищих навчальних закладів УРСР. Загалом названо 18 різних установ та підрозділів, п'ять з яких належали до Академії наук: київський та івано-франківський відділи атеїзму Інституту філософії, Інститут історії, Інститут соціальних та економічних проблем закордонних країн та відділ атеїзму Інституту суспільних наук. Серед запропонованих Радою² напрямків були розробка теоретичних проблем наукового атеїзму, критика філософських та релігійних концепцій, соціологічні дослі-

---

² В інтерв'ю авторів статті О.С. Онищенко, що був головою цієї Ради (про що говорять архівні документи [АІФ, 1989: арк. 17], хоча сам О.С. Онищенко цього не згадав), підтвердив нашу здогадку, що, найімовірніше, Рада збирала інформацію у підрозділів щодо тематики, якою вони займалися, а потім редагувала та коригувала її [Інтерв'ю, 2017].

дження релігійності, розробка методики роботи з віруючими, вдосконалення атеїстичної роботи, у тому числі пропаганди [ЦДАВО, 1980: арк. 200–206].

Зі свого боку, архівні документи Інституту філософії розповідають нам, що Президією АН УРСР на Інститут філософії було покладено функцію координатора діяльності проблемних груп з атеїзму, створених в інших установах Академії. Цілком можливо, що покладання на Інститут філософії цієї функції виходило з ініціативи самого Інституту, оскільки 1983 року Вчена рада установи прийняла на одному із своїх засідань таку ухвалу: «Вивчити питання про доцільність створення Координаційної ради при Секції суспільних наук АН УРСР з питань наукового атеїзму і до 1 жовтня ц.р. (тобто 1983 року. — *О.К.*) подати пропозиції до секції суспільних наук АН УРСР» [АІФ, 1983а: арк. 143]. Проблемні групи з атеїзму було створено в інститутах історії, археології, економічних проблем зарубіжних країн, держави і права. Впродовж 1983–1984 років співробітники відділу/сектору³ вточнювали проблематику дослідницької роботи цих груп. Наукові атеїсти Інституту філософії запропонували написання колективної міждисциплінарної монографії «Російське православ'я в соціально-історичному та духовному процесі»⁴, що було актуальною темою у зв'язку із наближенням тисячоліття введення християнства в Київській Русі. Було також запропоновано залучити до цього проекту співробітників відділу логіки наукового пізнання та відділу історії філософської думки на Україні Інституту філософії [АІФ, 1983б: арк. 29–30]. Проте цю ідею не було зреалізовано. Можливо, це було пов'язано з тим, що у ЦК Компартії України була установка (сформована у контексті святкування 1500-ліття Києва) уникати зайвих згадок релігії та її ролі в історичних процесах [АІФ, 1982: арк. 45]. Звичайно, це трохи дисонувало з науково-дослідною роботою як відділу наукового атеїзму, так і інших установ Академії.

Вже 1984 року наукові атеїсти звітували щодо проробленої роботи і назвали головні напрямки дослідження на наступні роки:

— сектор теоретичних проблем наукового атеїзму Інституту філософії — «Православ'я і сучасність. Філософсько-соціологічний аналіз»;

— відділ наукового атеїзму (Івано-Франківськ) Інституту філософії — «Проблема ефективності в управлінні процесом подолання релігійних забобонів»;

— Інститут історії — «Введення християнства правлячою верхівкою Київської Русі та його наслідки»;

— Інститут археології — «Форми первісних релігійних вірувань на території сучасної України»;

³ Щодо статусу київського підрозділу наукового атеїзму в Інституті філософії див.: [Кисельов, 2016].

⁴ За іншими документами робоча назва колективної монографії звучала так: «Руське православ'я в історико-суспільному процесі». Головною установою, за пропозицією відділу наукового атеїзму, мав бути Інститут історії АН УРСР. Див.: [АІФ, 1983а: арк. 142].

— Інститут держави і права — «Законодавство про релігійні культу та вдосконалення практики його застосування»;

— Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн — «Місце та роль клерикального націоналізму в планах імперіалізму».

Сектор теоретичних проблем наукового атеїзму звітував, що у листопаді 1984 року було проведено науково-методичний семінар «Світоглядна оцінка процесу християнізації Русі» з учасниками проблемних груп з атеїзму названих установ [АІФ, 1984: арк. 29–30].

Звернемо увагу на те, що у переліку установ Академії з'явився Інститут держави і права, що не фігурував у документі Ради. Поряд із цим обидва документи не згадують Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, в якому розробляли проблематику радянської обрядовості, на що вказують архівні матеріали згаданої нами Комісії [ЦДАВО, 1978: арк. 175].

Зрештою, на підставі вивчення дослідницької роботи інших установ Академії наук було підготовлено аналітичну записку «Про головні напрямки діяльності колективів інститутів секції суспільних наук АН УРСР та РДНА⁵ з атеїстичного виховання трудящих Печерського району», де, зокрема, було зазначено:

«У даний час розробкою науково-атеїстичної та релігієзнавчої проблематики зайняті сектори теоретичних проблем наукового атеїзму Інституту філософії, історії Київської Русі Інституту історії, сектор радянської обрядовості Інституту ім. Рильського, проблемні групи в інститутах археології, держави і права... У зв'язку з посиленням підготовки церковників до зазначеної дати⁶ заплановано видання низки контрпропагандистських праць, зокрема: «Ідеологія сучасного руського православ'я. Критичний аналіз» (Інститут філософії), Брайчевський М.Ю. «Утвердження християнства на Русі» (Інститут археології), «Прийняття християнства правлячою верхівкою Київської Русі і її наслідки» (Інститут історії) та ін. [АІФ, 1985с: арк. 51].

Тобто наголос у записці також поставлено на розробці проблеми, актуальної для 1980-х років, — осмислення хрещення Київської Русі, поширення християнства на теренах сучасної України, а також аналіз сучасного православного богослов'я. Тут уже згадано Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського.

Цікавою також у зацитованому фрагменті є згадка «релігієзнавчої проблематики» поряд із «науково-атеїстичною». З одного боку, таке вживання ми можемо розглядати як синонімічне, оскільки для 1980-х років, особливо для часів перебудови, стає нормою називати науковий атеїзм *науковим*, *марксистським* або навіть *марксистсько-ленінським релігієзнавством*. З іншого боку, релігієзнавство розглядали лише як складову частину наукового атеїзму [Колодний, 1984; Танчер, 1985, Саух, 1988] і у цьому контексті його

---

⁵ РДНА — Республіканський дім наукового атеїзму.

⁶ Мається на увазі тисячоліття введення християнства на Русі.

могли протиставляти атеїзмознавству [Кисельов, 2018b]. Власне, використання обох понять в аналітичній записці могло мати на думці також те, що не всі перелічені установи займаються науковим атеїзмом, проте заторкують лише суміжну проблематику.

Якщо ми ставимо питання про функціонування власне наукового атеїзму, то нас передусім мають цікавити київський та івано-франківський відділи наукового атеїзму Інституту філософії та відділ історії і теорії атеїзму львівського Інституту суспільних наук. Саме ці три відділи репрезентують науковий атеїзм в Академії.

Дослідники наукового атеїзму в СРСР поділяють погляд, що його остаточна інституціоналізація починається у хрущовську «відлигу» і пов'язана з черговою антирелігійною кампанією. Остання значно відрізнялася від переслідування релігії у 1920–1930-х роках, оскільки мала на меті «боротися не з людиною у релігії, а з релігією у людині» [Стоцький, 2008: с. 447]. У цьому контексті цікаво простежити, як реально виникали відділи наукового атеїзму. Зупинимося лише на двох із них — івано-франківському та львівському.

Заснування івано-франківського відділу наукового атеїзму передусім мало не науково-дослідні, а ідеологічні завдання. Західні області радянської України, як відомо, були найрелігійнішими у республіці, а також давали високі показники релігійності у масштабах цілого СРСР, що потребувало більшої уваги з боку партійно-ідеологічних працівників. Отож, заснування Компартією України ще одного відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР в Івано-Франківську якраз і було спрямоване на надання допомоги місцевим партійним осередкам у вивченні релігійності та проведення заходів атеїстичного спрямування [АІФ, 1982: арк. 7]. Тодішній заступник директора Інституту філософії Петро Федорович Йолон в інтерв'ю авторові стверджує, що відділ було створено на прохання Івано-Франківського обкому партії, щоб вивчати релігійну обстановку в регіоні [Інтерв'ю, 2016]. Архівні документи, проте, зафіксували інший бік цієї історії. Івано-Франківський відділ наукового атеїзму було створено відповідно до Постанови Академії наук УРСР № 39 від 28 січня 1969 року, в якій йшлося про подальший розвиток наукових установ Академії наук у західних областях Української РСР [АІФ, 1969а: арк. 1]. При цьому президент Академії наук Б.Є. Патон 14 лютого 1969 року проводив спеціальну нараду щодо виконання цієї постанови, ухвальна частина якої зобов'язувала директорів цілої низки інститутів Академії, у тому числі Інституту філософії, «у тижневий строк надати у відділення пропозиції щодо створення відповідних підрозділів у західних областях України» [АІФ, 1969а: арк. 1]. 25 лютого 1969 року Інститут філософії відправляє листа до Відділення з пропозицією відкрити в Івано-Франківську відділ наукового атеїзму з 1 березня 1969 року. Ймовірно, що назву відділу обговорювали і впродовж певного часу не було єдиного її варіанта, що підтверджує лист до Бюро Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР про затвердження А.З. Шиша як в.о. завідувача відділу соціологічних

проблем подолання релігії [АІФ, 1969b: арк. 9]. Така назва цілком узгоджувалася з головним напрямком дослідницької роботи, визначеним Інститутом у листі від 25 лютого 1969 року: «вивчення соціологічних проблем подолання релігійних забобонів» [АІФ, 1969b: арк. 8]. У тому самому листі було зазначено, що відділ мав координувати науково-атеїстичні дослідження у західному регіоні республіки, а також що в Івано-Франківську є достатньо висококваліфікованих кадрів для комплектації його штату.

Архівні матеріали підтверджують, що відділ наукового атеїзму та його співробітники відігравали важливу роль в атеїстичній діяльності Івано-Франківської області. Плани досліджень та заходів відділу узгоджували з партійними органами і виконували за їхнього сприяння [АІФ, 1985b: арк. 43]. Наприклад, постанова Івано-Франківського бюро обкому про посилення атеїстичного виховання (протокол № 21 від 10.11.81 року) зобов'язувала відділ наукового атеїзму відкрити у грудні 1981 року на своїй основі лабораторію соціологічних досліджень на громадських засадах, залучивши до її роботи фахівців міста (викладачів навчальних закладів, соціологів підприємств тощо). У свою чергу, лабораторія, згідно з постановою, мала впродовж 1982 року провести дослідження рівня атеїстичної переконаності працівників області і до 1 червня 1983 року подати свої пропозиції за його результатами [АІФ, 1985b: арк. 3]. Ця ж постанова бюро Івано-франківського обкому вимагала від обласного осередку товариства «Знання» разом із відділом наукового атеїзму видати впродовж 1981–1983 років серію методичних матеріалів, спрямованих проти «уніатства», «сектантства» та «клерикального антикомунізму», а також присвячених «пропаганді морального змісту наукового атеїзму» [АІФ, 1985b: арк. 6].

Відділ історії і теорії атеїзму Інституту суспільних наук (м. Львів) почав своє функціонування 1974 року [АІУ, 1974а: арк. 46], хоча його було створено не на порожньому місці. Фактично це була нова назва відділу конкретно-соціологічних досліджень, заснованого 1967 року, а 1973 року перейменованого на відділ соціологічних проблем формування атеїстичного світогляду трудящих. Згідно з архівними документами Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України⁷, атеїстичною проблематикою займався не тільки відділ конкретно-соціологічних досліджень, а й відділ філософії і відділ критики ідеології і політики антикомунізму. Саме заснування відділу історії і теорії атеїзму було ініційовано постановою Президії АН УРСР від 26 вересня 1974 року «Про науковий профіль та структуру Інституту суспільних наук АН УРСР», згідно з якою головним профілем Інституту мали стати історичні та філософські дослідження [АІУ, 1974b: арк. 2], а літературознавство та мовознавство, що існували до цього, ліквідували. Відділ упродовж певного часу продовжував практику виїзних експедицій у села Західної України для збору емпіричного матеріалу, але і його робота ставала більш спрямова-

---

⁷ Таку назву Інститут суспільних наук отримав 1993 року.

ною на співпрацю з місцевими партійними організаціями. Понад те, зі слів співробітника Інституту українознавства О.І. Луцького⁸, співробітники відділу за дорученням завідуючого вдавали із себе віруючих та йшли у громади на богослужіння та релігійні зібрання, щоб фіксувати зміст проповідей і загальну обстановку. Така практика більше схожа на збір інформації для КДБ, ніж на емпіричні соціологічні чи антропологічні дослідження, особливо зважаючи на те, що, як автор зрозумів із розмови, це відбувалося не в межах виконання планових тем.

Позапланові дослідження та різні доручення мали всі відділи наукового атеїзму. Так, архівні матеріали зберігають свідчення про позапланові дослідження київського відділу наукового атеїзму. Прикладом такої позапланової довготривалої дослідницької роботи може бути проект, що тривав у 1981–1986 роках, з розробки рекомендацій щодо вдосконалення системи атеїстичного виховання молоді м. Києва. Цю роботу виконували за рішенням Київського міського комітету Компартії України. Впродовж шести років співробітники Інституту філософії досліджували стан атеїстичної роботи у київських школах, що включало в себе аналіз планів роботи 200 з 252 київських шкіл, протоколів засідань предметних комісій, матеріалів районних відділів народної освіти та комітетів комсомолу, перевірку роботи з організації атеїстичного виховання московського відділу народної освіти, Московського палацу піонерів, чотирьох середніх шкіл та опитування 179 учнів десятого класу [АІФ, 1985d: арк. 3–5]. У процесі дослідження та за його результатами відділ наукового атеїзму підготував цілу низку доповідних записок та рекомендацій з атеїстичної роботи серед молоді. Не перераховуючи їх у цій статті, але щоб читачу був зрозумілішим тон цих документів, дозволимо собі зацитувати невеликий уривок з наукової записки «Про вдосконалення системи атеїстичного виховання шкільної молоді м. Києва», адресованої Київському міському Компартії України: «Серед деякої частини керівників шкіл, вчителів ще зберігається тенденція до «безрелігійного виховання»⁹. Це знайшло своє відображення у тому, що керівництво багатьох [шкіл] вважає, що цю роботу мають вести запрошені у школи кваліфіковані лектори товариства «Знання». З величезного вчительського колективу 200 шкіл міста, що їх було обстежено, лише 126 вчителів читають лекції з атеїзму, а тематика цих лекцій часто не відповідає сьогоднішнім вимогам та рівню науково-атеїстичної пропаганди, не ставить актуальних питань ідеологічної боротьби з релігією, не спрямована на посилення питань атеїстичного виховання дітей у сім'ях, не враховує вікові особливості учнів тощо» [АІФ, 1985b: арк. 6–7].

---

⁸ Розмова відбулася 31 жовтня 2017 року у Львові.

⁹ Під «безрелігійним вихованням» розуміли нейтральне щодо релігії виховання. Більшовики протиставляли його атеїстичному вихованню й засудили ще наприкінці 1920-х років.

Зацитована наукова записка зосереджує свою увагу на організації атеїстичного виховання у ході навчального процесу та поза ним, порушує проблему атеїстичного самовиховання учнів та атеїстичної перепідготовки учителів, підкреслює важливість вивчення релігійної ситуації у шкільному колективі, вивчення ставлення учнів до релігії. Автори документа пишуть про збагачення змісту атеїстичної роботи у школі шляхом посилення атеїстичних висновків зі шкільних предметів та впровадження нових, активних форм атеїстичного виховання учнів шкіл. Серед нових форм атеїстичного виховання неодноразово названо атеїстичну дискотеку [АІФ, 1985b: арк. 27, 36].

Проте співробітники відділу (згодом — сектору) не обмежувалися лише написанням методичних рекомендацій та доповідних чи наукових записок. У межах цієї ж програми вони впродовж двох років проводили методичні семінари для вчителів Ленінградського району м. Києва, забезпечили проведення методичного лекторію для вчителів школи № 162 та атеїстичного гуртка «Людина і світ» для учнів тієї самої школи, виступали на педагогічних нарадах, а також організували та провели міську науково-практичну конференцію «Шляхи підвищення ефективності науково-атеїстичного виховання учнів шкіл та професійно-технічних училищ у світлі вимог реформи загальноосвітньої та професійної школи» [АІФ, 1985b: арк. 4–5]. З усього переліченого складається враження, що ми маємо справу не тільки з вивченням соціальної реальності, але й із безпосереднім її коригуванням. Для дослідників було важливо не лише дізнатися про стан атеїстичної роботи у школах, але й одразу вплинути на його покращення. У записках і звітах йдеться про причини незадовільного стану атеїстичного виховання, проте це зроблено радше у вигляді практичних висновків.

Подібну роботу проводив і івано-франківський відділ наукового атеїзму. Наприклад, 1988 року для відділу науки і навчальних закладів місцевого обкому на підставі анкетування 540 осіб¹⁰ було підготовлено «Довідку про стан релігійності та атеїстичної роботи в школах та середніх спеціальних навчальних закладах Івано-Франківської області» [ДАІФО, 1988: арк. 13–17].

Проте чи можемо ми робити висновки про науковий атеїзм лише зі згаданих нами сюжетів? На нашу думку, ми маємо зважати на всі різновиди діяльності цих відділів. Ми вже розглядали науково-дослідну діяльність київського відділу наукового атеїзму і дійшли висновку, що вона мала кон'юнктурний характер [Кисельов, 2018a]. Ідеологічна складова планових тем київського та івано-франківського відділів наукового атеїзму превалювала над власне академічною, що, звісно, не означає, що ці підрозділи не займалися науковою роботою. Проте це означає, що одразу після демонтажу офіційної комуністичної ідеології практичні висновки цих досліджень втратили цінність для сьогоденної ситуації.

---

¹⁰ Кількість опитаних написано на документі від руки. Див.: [ДАІФО, 1988: арк. 13].

Науково-атеїстичні дослідження, що існували в АН УРСР, були ініційовані через їхню доцільність з партійно-ідеологічної перспективи. Ці дослідження розглядали виключно з позицій застосування їхніх результатів на практиці — в атеїстичному вихованні, пропаганді та контрпропаганді. Навіть теоретико-методологічні та філософські праці, на кшталт дослідження сучасної теології, релігійної філософії чи філософії релігії, розглядали у контексті ідеологічної боротьби комунізму з буржуазним капіталізмом. Отож, науковий атеїзм безумовно був ідеологічною дисципліною, що проводила дослідження не заради аналізу реальних релігійних процесів, а задля демонстрації процесу секуляризації у радянському суспільстві та для сприяння цьому процесові. Втім, наукові атеїсти займалися цілою низкою цілком релігієзнавчих питань, які й досі видаються якщо не актуальними, то принаймні евристично цінними.

ДЖЕРЕЛА:

- АІУ* (Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) (1974а), Оп. 1, Спр. 1037, 75 Арк.: Відділ історії і теорії атеїзму. Протоколи № 1–10 засідання відділу. Розпочато 02 січня 1974 р. — закінчено 26 листопада 1974 р.
- АІУ* (Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), (1974б), Оп. 1, Спр. 1224, 4 Арк.: Президія Академії Наук Української РСР. Постанова № 379 від 26 вересня 1974 р. «Про науковий профіль та структуру Інституту суспільних наук АН УРСР».
- АІФ* (Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (1969а), Оп. 1, Спр. 781, 2 Арк.: Канцелярія. Рішення совещания у президента АН УССР по вопросу выполнения постановления Президиума АН УССР № 39 от 28 января 1969 г.
- АІФ* (Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (1969б), Оп. 1, Спр. 783, 68 Арк.: Канцелярія. Переписка о научно-исследовательской работе института за 1969 г. Начато 7 января — окончено 11 декабря 1969 г.
- АІФ* (Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (1982), Оп. 1, Спр. 1428, 151 Арк.: Учений секретарь. Протоколи №№ 1–11 засіданий Ученого совета и документи к ним. Начато 12 января — окончено 8 июня 1982 г.
- АІФ* (Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (1983а), Оп. 1, Спр. 1483, 199 Арк.: Учений секретарь. Протоколи №№ 1–13 засіданий Ученого совета и документи к ним. Начато 18 января — окончено 1 июня 1983 г.
- АІУ* (Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (1983б), Оп. 1, Спр. 1486, 78 Арк.: Учений секретарь. Отчет о научной и научно-исследовательской деятельности института за 1983 г.
- АІФ* (Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (1984), Оп. 1, Спр. 1540, 83 Арк.: Учений секретарь. Отчет о научной и научно-организационной деятельности института за 1984 год.
- АІФ* (Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (1985а), Оп. 1, Спр. 1593, 304 Арк.: Учений секретарь. Протоколи №№ 1–19 засіданий ученого совета и документи к ним. Начато 15 января — окончено 24 декабря 1985 г.
- АІФ* (Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (1985б), Оп. 1, Спр. 1595, 100 Арк.: Учений секретарь. Отчет о научной и научно-организационной деятельности института за 1985 год и XI пятилетку 1981–1985 годы.
- АІФ* (Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (1985с), Оп. 1, Спр. 1607, 79 Арк.: Отдел научного атеизма. Протоколи засіданий сотрудников сектора тео-

- ретических проблем научного атеизма. Начато 11 января — окончено 27 декабря 1985 г. Оп. 1, Спр. 1607, 79 Арк.
- АІФ (Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (1985d), Оп. 1, Спр. 1657, 40 Арк.: Учений секретарь. Научная записка Киевскому горкому Компартии Украины «О совершенствовании системы атеистического воспитания школьной молодежи г. Киева».
- Антонов, К. М. (2014). Предисловие. Основные проблемы изучения истории религиоведения советского времени. В: К. М. Антонов (сост., ред.). «Наука о религии», «Научный атеизм», «Религиоведение»: актуальные проблемы изучения религии в России XX — начала XXI в. (с. 5–23). Москва: Изд-во ПСТГУ.
- Басаури Зюзіна, А. М. (2017). Використання російського радянського доробку в науково-атеїстичних творах про юдаїзм 1957-1989 рр. (на прикладі творів М.Й. Шахновича). *Історія релігій в Україні*, 27 (2), 439–448.
- Гофман, Г. (2010). *Історія релігійзнавства в Польщі*. Київ: Дух і Літера.
- ДАІ ФО (Державний архів Івано-Франківської області) (1988), Ф. П-1, Оп. 1, Спр. 5427, 31 Арк.: Івано-Франківський обком. Відділ науки і учбових закладів. Анкети та інформації про результати соціологічних досліджень по вивченню ефективності інтернаціонального та атеїстичного виховання студентів та учнів м. Івано-Франківська за 1988 р.
- Інтерв'ю з О. С. Онищенком (2017). 08.06.2017. (Архів автора).
- Інтерв'ю з П. Ф. Йолоном (2016). 08.11.2016. (Архів автора).
- Кисельов, О. С. (2016). «На периферії»: науковий атеїзм в структурі Інституту філософії. *Філософська думка*, 6, 46–51.
- Кисельов, О. С. (2018а). Науково-дослідна діяльність київського відділу наукового атеїзму у 1980-х рр. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 1–2 (163–164), 110–121.
- Кисельов О. С. (2018b). Науковий атеїзм і релігієзнавство: від протиставлення до отождоження. *Наука. Релігія. Суспільство*, 1 (61), 60–70.
- Колодний, А. М. (2017). *Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників*. Київ: Інтерсервіс.
- Колодний, А. М. (1984). *Атеїзм як форма світоглядного знання і самосвідомості особи*. Київ: Наукова думка.
- Панич, О. І. (2015). Науковий атеїзм як культурна система. *Українське релігієзнавство*, 76, 21–35.
- Саух, П. Ю. (1988). *Категории научного атеизма (философско-методологический анализ)*. Львов: Вища школа.
- Стоцький, Я. (2008). *Держава і релігії в західних областях України. Конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років*. Київ: ФАДА ЛТД.
- Танчер, В. К. (1985). *Проблемы теории научного атеизма*. Київ: Вища школа.
- ЦДА ВО (Центральний державний архів вищих органів виконавчої влади та управління України) (1980), Ф. Р-2, Оп. 14, Спр. 2652, 225 Арк.: Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР. Листування з організаціями та окремими громадянами з питань обрядовості. Почато 31 січня 1978 р., закінчено 24 грудня 1980 р.
- ЦДА ВО (Центральний державний архів вищих органів виконавчої влади та управління України) (1982), Ф. Р-2, Оп. 14, Спр. 6088, 258 Арк.: Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР. Матеріали засідань Комісії та бюро комісії (листи, довідки, протоколи, постанови). Почато 09 грудня 1981 р., закінчено 20 грудня 1982 р.
- ЦДА ВО (Центральний державний архів вищих органів виконавчої влади та управління України) (1978), Ф. Р-2, Оп. 14, Спр. 2653, 121 Арк.: Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР. Інформації, довідки та інші документи про перевірку впровадження обрядовості на місцях та статистична звітність комісії (зведена) про роботу по впровадженню обрядів. Почато 22 березня 1978 р. — закінчено 29 грудня 1978 р.

- Elbakyan, E. (2015). The Outline of Religious Studies in Russia: Did Religious Studies Really Exist? In: T. Bubik, H. Hoffmann (Eds), *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened. The Academic Study of Religion in Eastern Europe* (pp. 276-314). Leiden, Boston: Brill.
- Bubik, T., Hoffmann, H. (2015). *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened. The Academic Study of Religion in Eastern Europe*. Leiden, Boston: Brill.
- Václavík, D. (2015). Searching and Finding: A History of the Slovak Study of Religion B T. Bubik, H. Hoffmann (Eds). In: *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened. The Academic Study of Religion in Eastern Europe* (pp. 55-86). Leiden, Boston: Brill.

Одержано 15.11.18

REFERENCES

- Archive of I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine* (1974a), Inventory 1, File 1037, 75 folios: *Department of the history and theory of atheism. Proceedings № 1–10. Start January 02, 1974 — finish November 26, 1974*. [In Ukrainian]. [= AIY 1974a].
- Archive of I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine* (1974a), Inventory 1, File 1224. 4 folios: Presidium of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Decision №379 from September 26, 1974 “On Scientific Profile and Structure of the Institute of Social Sciences AS UkrSSR”. [In Ukrainian]. [= AIY 1974b].
- Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine* (1969a), Inventory 1, File 781, 4 folios: Office. Meeting Resolution of the President of the Academy of Sciences of UkrSSR on Implementation of the Decision of the Presidium of Academy of Sciences of the Ukrainian SSR №39 from January 28, 1969. [In Russian]. [= AIФ 1969a].
- Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine* (1969a), Inventory 1, File 783, 68 folios: Office. Correspondence on scientific and research work of the Institute for 1969. Start January 07, 1969 — finish December 11, 1969. [In Ukrainian]. [= AIФ 1969b].
- Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine* (1982), Inventory 1, File 1428, 151 folios: Scientific Secretary. Proceedings № 1–11 of the meetings of the Scientific Council and the documents to them. Start January 12 — finish June 8, 1982. [In Russian]. [= AIФ 1982].
- Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine* (1983a), Inventory 1, File 1483, 199 folios: Scientific Secretary. Proceedings № 1–13 of the meetings of the Scientific Council and the documents to them. Start January 18 — finish June 1, 1983. [In Russian]. [= AIФ 1983a].
- Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine* (1983a), Inventory 1, File 1486, 78 folios: Scientific Secretary. Report on scientific and research activity of the Institute for 1983. [In Russian]. [= AIФ 1983b].
- Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine* (1984), Inventory 1, File 1540, 83 folios: Scientific Secretary. Report on scientific and research activity of the Institute for 1984. [In Russian]. [= AIФ 1984].
- Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine* (1985a), Inventory 1, File 1593, 304 folios: Scientific Secretary. Proceedings № 1–19 of the meetings of the Scientific Council and the documents to them. Start January 15 — finish December 24, 1985 [In Russian]. [= AIФ 1985a].
- Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine* (1985b), Inventory 1, File 1595, 100 folios: Scientific Secretary. Report on scientific and research activity of the Institute for 1985 and the 11th five-year plan 1981–1985. [In Russian]. [= AIФ 1985b].
- Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine* (1985c), Inventory 1, File 1607, 79 folios: Department of Scientific Atheism. Proceedings of the meetings of employees of the Sector of the theoretical problems of scientific atheism. Start January 11 — finish December 27, 1985. [In Russian]. [= AIФ 1985c].

- Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine* (1985d), Inventory 1, File 1657, 40 folios: Scientific Secretary. Scientific report to Kiev City Committee of Communist Party of Ukraine “On the improvement of the system of atheistic education of Kiev school youth”. [In Russian]. [= АИФ 1985c].
- Antonov, K. M. (2014). Foreword. Main Problems of the Study the History of Religious Studies of the Soviet Times. [In Russian] In: K.M. Antonov (ed). «*Science of Religion*», «*Scientific Atheism*», «*Religious Studies*»: *Actual Problems of the Study of Religion in Russia in the 20th — Beginning of the 21st Centuries* (pp. 5-23). Moscow: The Publishing House of St. Tikhon Orthodox University. [= Антонов 2014].
- Basauri Ziuzina, A.M. (2017). Usage of Soviet Russian legacy in Ukrainian Scientific Atheism Works About Judaism in 1957-1989 (on example of Mikhail Shakhnovich works). [In Ukrainian]. *History of Religions in Ukraine*, 27 (2), 439-448. [= Басаури Зюзіна 2017].
- Hoffmann, H. (2010). *The History of Polish Religious Studies*. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i litera. [= Гофман 2010].
- State Archive of Ivano-Frankivsk Region* (1988). Fund П-1, Inventory 1, File 5427, 31 folios: Ivano-Frankivsk region’s Committee. Department of science and educational institutions. Questionnaires and information on the results of sociological surveys of the effectiveness of international and atheistic education of Ivano-Frankovsk’s students and pupils for 1988” [In Ukrainian]. [= ДАІФО 1988].
- Interview with O.S. Onyshchenko* (2017). [In Ukrainian]. 08.06.2017. (Author’s Archive). [= Інтерв’ю 2017].
- Interview with P. F. Yolon* (2016). [In Ukrainian]. 08.11.2016. (Author’s Archive). [= Інтерв’ю 2016].
- Kyseliov, O.S. (2016). “On Periphery”: The Department of Scientific Atheism in the Structure of the Institute of Philosophy. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 6, 46-51. [= Кисельов 2016].
- Kyseliov, O.S. (2018a). Research Activity of Kyiv Department of Scientific Atheism in the 1980’s. [In Ukrainian]. *Multiversum. Philosophical Almanac*, 1-2 (163-164), 110-121. [= Кисельов 2018a].
- Kyseliov, O.S. (2018b). Scientific Atheism and Religious Studies: From Opposition Toward Sdentification. [In Ukrainian]. *Science. Religion. Society*, 1 (61), 60-70. [= Кисельов 2018b].
- Kolodny, A. M. (2017). *Religious Life of Ukraine in Personalities of Its Actors and Researches*. [In Ukrainian]. Kyiv: Interservice. [= Колодний 2017].
- Kolodny, A. M. (1984). *Atheism as a Form of Worldview Knowledge and Person’s Selfconsciousness*. [In Ukrainian]. Kyiv: Scientific Thought. [= Колодний 1984].
- Panych, O. I. (2015). Scientific Atheism as a Cultural System. [In Ukrainian]. *Ukrainian Religious Studies*, 76, 21-35. [= Панич 2015].
- Saukh, P. U. (1988). *Categories of Scientific Atheism (Philosophical and Methodological Analyses)*. Lviv: Vyshcha shkola. [= Саух 1988].
- Stotskyi, Ya. (2008). *State and Religions in Western Regions of Ukraine. Confessional Transformations in the Context of the State Policy 1944-1964*. [In Ukrainian]. Kyiv: FADA Ltd. [= Стоцький 2008].
- Tancher, V.K. (1985). *Problems of the Theory of Scientific Atheism*. [In Russian] Kiev: Vyshcha shkola. [= Танчер 1985].
- Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine* (1980), Fund P-2, Inventory 14, File 2652, 225 folios: Commission on Soviet traditions, celebrations and rituals at the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Correspondence with organizations and individual citizens on ritualism. Start January 31, 1978 — finish December 24, 1980. [= ЦДАВО 1985].
- Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine*. (1982), Fund P-2, Inventory 14, File 6088, 258 folios: Commission on Soviet traditions, celebrations and

- rituals at the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Materials of meetings of the Commission and the bureau of Commission (letters, information, proceedings, decisions). Start December 09, 1981 — finish December 20, 1982. [= ЦДАВО 1982].
- Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine* (1978), Fund P-2, Inventory 14, File 2653, 121 folios: Commission on Soviet traditions, celebrations and rituals at the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Information, reference and other documents on the control of implementation of ritualism on local level and statistic reports of the commissions (summary) on the work of implementation of the rituals. Start March 22, 1978 — finish December 29, 1978. [= ЦДАВО 1978].
- Elbakyan, E. (2015) The Outline of Religious Studies in Russia: Did Religious Studies Really Exist? In: T. Bubik, H. Hoffmann (Eds). *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened. The Academic Study of Religion in Eastern Europe* (pp. 276-314). Leiden, Boston: Brill.
- Bubik, T., Hoffmann, H. (2015). *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened. The Academic Study of Religion in Eastern Europe*. Leiden, Boston: Brill.
- Václavík, D. (2015). Searching and Finding: A History of the Slovak Study of Religion. In T. Bubik, H. Hoffmann (Eds). *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened. The Academic Study of Religion in Eastern Europe* (pp. 55-86). Leiden, Boston: Brill.

Received 15.11.18

Oleg Kyselov

SCIENTIFIC ATHEISM IN THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE UKRAINIAN SSR IN POST-STALIN ERA: BETWEEN RESEARCH AND PROPAGANDA

In this paper I examine the ideological commitment of the Soviet discipline, named “scientific atheism”. The key problem is not the relation between the scientific atheism and Marxist philosophy or communist ideology *per se*, but its relation to the ideology of local Communist organizations. Analyzing archive documents, I indicate which institutes of the Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Socialist Republic were engaged in studying religion. However, I pay special attention to three departments of scientific atheism, which functioned within the Institute of Philosophy and the Institute of Social Sciences. Particularly, I demonstrate that the department of scientific atheism in Ivano-Frankivsk was founded for party-ideology objectives, not research ones. The analysis of scholar and research activity of Kyiv department of scientific atheism confirms the thesis that time-serving research topics and biased studies dominated over academic and scientific ones. Therefore, scientific atheism research was initiated, since it matched the communist party’s ideology and was evaluated in the perspective of implementation in practical life: atheistic education, propaganda and counterpropaganda.

Keywords: scientific atheism, study of religion, Academy of sciences of UkrSSR, ideology, Marxism.

Кисельов, Олег — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософських проблем етносу та нації. Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

Kyselov, Oleg — PhD in religious studies, senior research fellow, Department of the philosophical problems of the ethnicity and nation. H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine.
